

Формування книжкових зібрань і бібліотек та розповсюдження інформації у добу середньовіччя в Європі

ХОЛОД Святослав Сергійович

Член громадської організації «Спілка молоді «Нове покоління»,
керівник клубу історичної реконструкції «Ордену Паладинів»
e-mail: reitar@ukr.net

Анотація

У статті розкрито структуру середньовічної книги. Описані європейські центри збереження та поширення інформації у добу середньовіччя. Розглянуто зовнішні фактори впливу на поширення інформації у даний період.

Ключові слова: *скрипторії, університети, манускрипт, клірики, література, бібліотека, книги, середньовіччя.*

Abstract

The article “Forming of book collections and libraries, an informational distribution in Europe in the Medieval age” of S. Kholod describes the structure of medieval book. European centres of information preservation and distribution in the Middle Ages are specified. The article also investigates the external factors of influence on information distribution in this period.

Keywords: *scriptorium, university, manuscript, cleric, literature, library, books, Middle Ages*

Книга, як доступний загалу носій інформації, з'явилася у часових рамках середньовіччя (X–XV століття). Для детального аналізу потрібно також захопити епоху, що передувала середнім вікам – так звані темні віки «dark ages» (V–X століття). Потреба в

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

книзі з'являється тільки в результаті розвитку державного апарату, утворення інтелектуальної еліти та наукових закладів. Для їх існування потрібне акумулювання, збереження та використання інформації, носієм якої виступає книжкова структура. Після колапсу Римської імперії необхідний рівень розвитку держав настав тільки в VI столітті, з наданням християнству статусу офіційної релігії в багатьох державах Європи. Незважаючи на попередню руйнацію і політику папи Григорія Великого, античні твори почали зберігати і копіювати в монастирських комплексах. Нова європейська наука та релігія не могли існувати без фундаменту знань античних авторів. При монастирях виникають скрипторії, також майстерні по виготовленню оправ та оздобленню книг.

Розглянемо анатомію книги темних та середніх віків. Книжкова будова виконувалась у формі кодексів. На відміну від античних сувоїв, вона була зручнішою у виробництві та використанні. Кодекс складався із багатьох скріплених між собою зошитів, що утворювались завдяки згинанню навпіл пергаментних аркушів. На верхні та нижні краї спинки блоку, з метою його збереження, підшивали відрізки пергаменту чи тонкої шкіри. Вони отримали назву каптал (нім. скор. *Kapтал* – *Kapталband* стрічка). Щоб в правильному порядку з'єднати між собою аркуші та зошити, застосовували цифрові та буквені позначення, а також рекламанти – фрази чи слова, з яких починався текст наступної сторінки, зазвичай їх розміщували в нижньому правому кутку. Також, над першим рядком тексту кожного аркуша, ставили верхній колонтитул – початкові слова твору. Впродовж темних віків та раннього середньовіччя здійснювали фоліацію (лат. *folium* – аркуш) – номерування тільки аркушів, а вже з XIV століття використовували пагінацію (лат. *pagina* – сторінка) – зазначення кожної сторінки. Зошити в кодексі також мали свої ідентифікаційні позначення – кустоди (лат. *custodia* – охорона, застава), які склалися з числових та буквених значень. На останніх сторінках рукопису вписували

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

данні про книгу – її назву, ім'я переписувача, дату та місце виготовлення. Цікавою особливістю середньовічної книги були маргіналії (лат. *marginalis* – той, хто знаходиться на краю) – записи, нотатки, тлумачення, коментарі та малюнки на полях. Вони по змісту та стилістиці могли не співпадати з основною тематикою книги, а інколи мали протилежний зміст. Маргінальні малюнки, що супроводжували також і сакральну літературу, мали вигляд гротесків чи порнографічних карикатур (Рутланський псалтир (Rutland psalter) 1250 рік, псалтир «Bute Psalter» 1270 рік, та інші). Також на полях зустрічаються позначення, що відмічають помилки в тексті. Феномен маргіналій зникає у кінці XV століття.

Прикрашання та оздоблення рукописів називають ілюмінуванням (лат. *Illumina* – прикрашання). Художні декори використовували ще з метою розмежування розділів книг, підкреслення основного тексту, створення таблиць і стовпців. Вартим уваги елементом середньовічної книги є буквиці (ініціали) – пишно декоровані, початкові букви розділу, які могли оздоблюватись сюжетним малюнком. Книга раннього середньовіччя розквітає багатим орнаментом та іконографічними мініатюрами. Першоджерелом техніки та стилістики була Візантійська Імперія. Особливою стильовою виразністю та художньою майстерністю вирізняються декори скрипторіїв Ірландії та Франкської держави. Пізньосередньовічна книга вирізняється рослинним оздобленням та реалістичною мініатюрою. В зображеннях XIV–XV століть окрім лінійної перспективи використовується ще й світло-повітряна («Часослов герцога Беррійського» авторства братів Лімбург, «Часослов Етьєна Шевальє» авторства Жана Фуко та інші). Вирізняються німецька, італійська та французька школи книжкової мініатюри.

Художнім та одночасно захисним засобом виступала також шкіряна чи окладна оправа книжки. Для підкреслення матеріальної та інформаційної цінності, в темні віки, книги пишно оздоблювали дорогоцінним і напівдорогоцінним

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

камінням, золотом, сріблом, та слоною кісткою. Вирізняють три типи шкіряної книжкової оправи: цільну – з грубої овечої шкіри у вигляді конверта; оправу-кошеля – для малоформатних книг, виготовлену із м'якої шкіри, оксамиту і шовку; оправу з шкіри, розтягнутої на дерев'яні дошки. Шкіряні оправи оздоблювалися тисненням за допомогою штампів та гладильниць, фарбувалися, а кути прикрашалися металевими пластинами. Також ретельно оздоблювалися шкіряні та металеві застіжки, що закривали книжку, зберігаючи від пилу та вицвітання паперу.

В ранньому середньовіччі роботу по виготовленню книжки виконував скриптор (лат. *scriptor* – писець) чи бригада скрипторів. Пізніше відбувся розподіл праці та з'явилися нові професії: ілюмінатори – художники, що оздоблювали книгу; палітурники – майстри з виготовлення оправ; рубрікатори – художники-каліграфісти, що займалися розташуванням тексту та декору; мініатюристи та майстри по виготовленню пергаменту чи паперу. У XII-XIII століттях з'явилися професійні перекладачі-переписувачі, із знаннями грецької, латинської, єврейської та арабської мов, які обслуговували коледжі та університети. Ця професія отримала назву антикварій (лат. *antiquarius* – знавець давнини). Антикварії, скуповуючи старовинні рукописи, переписували їх, перекладали, коментували, виправляли неточності та помилки, а пізніше продавали у своїх крамницях. Діяльність антикваріїв регламентувалась управлінням навчальних закладів – ціни на рукописи мали бути помірними.

Формування бібліотек в темні віки проходило під патронатом церкви та приватних інвестицій правителів. Основними центрами збереження книжок були монастирі та монастирські школи. Найбільшими книжковими зібраннями володіли сенжарменська, монтикасинська, кербійська та сенгаленська монастирські бібліотеки. Основними творами були медичні, історичні, філософські, богословські трактати постантичного та античного періодів. Для

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

збереження книжок використовувалися відкриті шафи – армаріуми (лат. *armarium* – шафа), але для збереження від зовнішніх пошкоджень книги часто складали у спеціальні скрині. Особливо цінні екземпляри зберігалися в окремих багато оздоблених ковчегах. Великоформатні та важкі манускрипти – фоліанти – розміщували на спеціальних попітрах. Деколи книжки прикріплювали до попітра за допомогою ланцюга. Такі фоліанти мали назву ланцюгових книг «*libri catenati*». До них виготовляли закладки-реєстри з тонкої шкіри. Правила монастирських бібліотек відзначали книжки, що могли виноситись по-за межі монастирських стін, та книжки, що мали стаціонарно знаходитись у бібліотеці. Також вирізнялись книжки відкриті для загального вжитку та книжки, що були доступні обмеженій кількості читачів по своїй цінності чи по ідеологічним причинам. З VI–XII століття кількість книжок в бібліотечних фондах значно зростає – з декількох десятків до десятків тисяч примірників. Кожен монастирський збір має чітку каталогізацію книжок з коментарями. Також були запроваджені загальні каталоги для певних територій («Перелік книг Англії» вироблений монахами-францісканцями, в якому описані дані про 183 англійські монастирські бібліотеки).

Але книга темних віків, це в першу чергу матеріальна цінність. Інформаційна насиченість книжки, її популярність чи її авторитетність тільки збільшували її ринкову ціну. Книга V–X століть була елементом розкоші, на рівні дорогоцінного посуду чи парадної зброї, інструментом малочисельної закритої еліти. Можна прослідкувати зв'язок розповсюдження і доступності інформації та потреби суспільства в еліті. Умови для існування інтелектуалів та еліти змінювались протягом темних віків і середньовіччя. Меровінгський період (V–VIII століття) відзначається утворенням європейських держав (особливим моментом являється утворення Франкської держави) і зміцненням позицій християнської церкви. Тому цей період вирізняється дефіцитом інтелектуальної еліти для державного та церковного апаратів, який намагаються максимально заповнити. Для цього відкриваються монастирські та державні

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

школи, з'являються бібліотеки та скрипторії. Був створений спеціальний шрифт для ведення ділових документів – меровінгський півунціал. Наступний так званий каролінгський період (VIII-IX століття) вже відзначається недоступністю еліти. Монастирські та державні школи закриваються і навчання проводиться в монастирях тільки для церковних кліриків та державних чиновників. Еліта стає вузько спеціалізованою. Для потреб своєї імперії Карл Великий відкриває при дворі наукову академію і запрошує до неї видатних європейських вчених, таких як: Флакк Альбін Алкуїн, Павло Диякон, Теодульф. Академія здійснювала переклади, видавала трактати, науково редагувала античні твори в ній проводились лекції. Академія Карла Великого стала основою для виникнення європейських університетів. Але це була замкнута структура, не призначена для навчання великої кількості студентів. Наступний Оттонський період (X століття) відзначається утворенням Священної Римської Імперії, остаточним завершенням формування феодалізму та численними військовими конфліктами. Література починає обслуговувати не тільки державні, наукові та церковні інститути. Також з'являється світська література націлена на заможних феодалів, яка виконувала адміністративні, судові та військові функції. І тому світські твори були направлені на цільову аудиторію, створюючи пропагандистські образи військового та релігійного характеру. З'являються так звані шансон-де-жест (фр. *chansons de geste* – пісні о діяннях) – віршовані поеми, що описують військові подвиги («Пісня про Ролланда»). Під впливом цієї ідеологічної літератури утворюються образи лицарства, лицарського кодексу, месіанського мілітаризму, «Божого Світу» (*Rex Dei*) – християнського світу, який треба було захищати від язичників та мусульман. Така мілітаризована філософія виникла на тлі вторгнень мусульман в Європу впродовж VIII-X століть. І тому масова реакція, на заклик до першого хрестового походу (1095 р.), була реалізована завдяки розповсюдженню лицарських книжок і разом з ними мілітаризованої релігійної ідеології.

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

XII-XIII століття є одними із найважливіших періодів для поширення книжок, а саме розквіту середньовічних університетів та коледжів. З XI століття в Європі з'являються професійні вищі навчальні заклади – університети (лат. Universitas – корпорація, універсальне об'єднання). Першими університетами були Салернський, Болонський, Парижський, Кембріджський, Оксфордський та Саламанський університети. В кінці XIV століття в Європі вже діяло 55 вищих навчальних закладів. Ще одним видом навчальних установ, доступних для низького та середнього класу, були коледжі. Вони мали більш локальну структуру розміщення, ніж університети, які могли бути розкинуті по всьому місту. Але, не зважаючи на менш заможну аудиторію, рівень викладання деяких коледжів створював конкуренцію відомим університетам. Для функціонування навчальних закладів потребувалась велика кількість підручників та копій першоджерел, на яких базувалась програма навчання. В форсованому темпі університети створюють власні бібліотечні фонди. Джерелом для фінансування роботи університетів та їх бібліотек являється Церква. Європейські церковні ієрархи прекрасно розуміли, що для конкуренції з агресивним мусульманським сходом і величною Візантією, потрібні інтелектуали та розвиток науки. Це також усвідомлювали і світські лідери. І тому робота університетів не припинялась навіть під час війн (наприклад – під час столітньої війни Париж був захоплений англійськими військами, але вони не тільки не перешкоджали роботі парижського університету, але й збільшили фінансування). З плином часу центри науки, навчання, виготовлення та акумуляції книжок повністю перемістились з монастирів в університетські комплекси. Однією з особливостей роботи університетів до кінця XV століття була загальна доступність навчання та інформації: половину навчальних місць фінансувала церква, була гендерна рівність – в університетах навчалися жінки, не було диференціації по національній

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

приналежності – в університетах навчалися студенти зі всієї Європи та сусідніх держав. До того ж університети стимулювали студентів відвідувати бібліотеки та навчальні курси в інших університетах для збагачення знаннями та обміну інформацією. Таким же методом користувалися і ремісничі цехи, направляючи студентів у різні технологічні та промислові центри на виробничу практику. Також проводили наукові диспути та наради між викладачами різних університетів. Студенти та викладачі утворювали своєрідну середньовічну корпорацію інтелектуалів і зв'язок між ними не втрачався після навчання. До нас дійшов великий обсяг листування та полеміки між середньовічними інтелектуалами. Цікавим фактом є виготовлення студентами книжок-конспектів з навчальних лекцій (фр. *relations*), які пізніше продавались наступному курсу. Ці записи видавалися під наглядом університетів і ставали офіційними підручниками. *Relationes* складалися з зошитів *exemplarum*.

Також з'явилася нова професія – університетський бібліотекар (*Stationari*). Разом з викладачами вони формували навчальний курс, також зберігали книжки, копіювали їх, перекладали твори іншомовних авторів, готували конспекти і нові книжки. З часом «*stationari*» перетворилися на міжнародних наукових видавців середньовіччя.

З XIII століття книжка стає не тільки професійним інструментом науковця і священика або елементом інтелектуальної розкоші аристократів, а й набуває загально-ужиткових рис і стає розповсюдженим засобом передачі будь-якої текстової інформації. Цьому сприяло здешевлення книжки, завдяки збільшенню кількості скрипторів, розділенню й оптимізації праці майстерень та введенню у загальний вжиток паперу. Папір був відомий ще у темні віки, але мав низьку якість, тому його використовували для чорнових записів. До того ж, папір імпортували з арабських країн або Візантії. З XIII століття в італійських містах починають виготовляти якісний папір. З XIV століття технологію переймають німецькі майстерні, руйнуючи

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

монополію італійських виробників. Також створюються міжнародні стандарти розмірів паперових аркушів. Кожна майстерня ставила на аркуші так звані водяні знаки – клейма виробника.

З часом видається світська література на різну тематику. В XIII столітті модним стає куртуазний роман і любовна лірика, які прийшли разом із модою на витонченість та розкіш. Також з'являються книжки, що описують різні середньовічні розваги («Книга ігор» Альфонсо X, та численні мисливські посібники). Зустрічаються описи подорожей та віддалених земель, які не відображають географічну точність та практичну цінність, аж до XV століття. З XIV століття з'являються книги з господарськими («Книга Парижанина») чи кулінарними порадами, професійні посібники, книжки по догляду за собою і використанню косметики та, навіть, еротична література (поезія вагантів, твори Боккачо, Чосера). В XV столітті видаються трактати з інженерії, торгівлі, політики та фехтування (фехтбухи).

Кульмінацією розвитку інформаційних технологій середньовіччя – є винайдення в середині XV століття технології книгодрукування. Передумовою створення цього винаходу була технологія виготовлення текстів і зображень з використанням відтиску на всю площину сторінки або на її частину. З таких тиснень набирались невеликі за об'ємом книжки, так звані «блокбухи». З 40-х років XV століття з'являється технологія набору окремих літер у текстовий відтиск. Але розповсюдження вона набула на початку XVI століття.

Список використаних джерел

1. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века / Ле Гофф Ж. – Санкт-Петербург : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. – 162 с.
2. Овчинников В. Історія книги / Овчинников В. – Львів : Світ, 2005. – 420 с.

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна